

²⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.10. – Спр.14831. – Арк.33.

³⁰ Наукові установи та організації УСРР. – С.11-31.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.1266. – Арк.1.

³² Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – С.248.

³³ Див., напр.: Записки Шепетівського наукового при Українській академії наук товариства. – Шепетівка, 1929. – 128 с.; Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). – К., 1927. – 21 с.

³⁴ Polska Akademia Umiejętności – Z przeszłości // <http://pau.krakow.pl/index.php/2007022342/Z-przeszosci.html>

³⁵ Див. Історія Академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.131, 305.

³⁶ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941 рр.). – К., 2005. – Т.2. – С.35.

The article considers the role of Ukrainian Academy of sciences in the process of forming of Ukrainian research areas during 1920s. The author analyses the structural features of scientific establishment which allowed in a short period to unite a considerable part of scientific association of the country around Academy.

Г.А.Вербиленко*

КОМІСІЇ ПОРАЙОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРИ ВУАН: СТВОРЕННЯ, ФУНКЦІЇ, АРХІВ

Стаття присвячена висвітленню діяльності комісії порайонного дослідження історії України, які були створені М.Грушевським для вивчення історії України в регіональному розрізі. Автор аналізує здійснену комісіями широкую програму історико-географічних, краєзнавчих і мистецтвознавчих досліджень, подає детальну характеристику їх архівної спадщини.

У сучасних умовах подальшої глобалізації і інтеграції суспільства, як це не парадоксально, усе активнішими стають прояви регіоналізації і локалізації.

Дискусії щодо проведення адміністративно-територіальної реформи, внесення змін до законодавства, які стосуються розширення повноважень органів місцевого самоврядування, затверджена урядом програма розвитку регіонів – є підтвердженням того, що сьогодні питання регіональної політики – одні з пріоритетних у системі державного управління. Таким чином, виникає потреба в дослідженні регіонів, що історично склалися. Це, насамперед, усвідомлення і вивчення особливостей їх територій, виробництва, побуту, культури та самосвідомості населення.

Серед розмаїття історичних досліджень важливе місце посідають праці історико-географічного характеру, що висвітлюють минуле окремих просторових об'єктів. Саме до цього жанру належать регіональні історичні студії.

В українській історіографії напрямок регіональної історії був розвинений ще у монографічних дослідженнях М.Максимовича, М.Закревського, С.Голубева, В.Антоновича, хоча слід зауважити, що здебільшого вони мали суто спеціальний характер.

---

* Вербиленко Галина Анатоліївна – мол. наук. співроб. відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ.

Найвище піднесення історичних регіональних досліджень припадає на 20-ті рр. ХХ ст., коли в системі історичних установ ВУАН за ініціативи М.Грушевського, у рамках його загальної концепції комплексного історико-регіонального вивчення України були створені чотири Комісії порайонного дослідження історії України.

Сучасну історіографію представляє величезний пласт різноманітних праць наукового, публіцистичного, епістолярного жанру про життя і наукову діяльність М.Грушевського. У багатьох із них ідеться як про київську, так і про львівську школи М.Грушевського. Слід зауважити, що безпосередньо про розроблену М.Грушевським програму «історичного районознавства» і її втілення порайонними комісіями при ВУАН у більшості з них згадується лише побіжно.

У працях Л.Винара і Н.Полонської-Василенко представлено загальну картину діяльності Історичної секції та інших історичних установ, керованих М.Грушевським. У монографії П.Соханя, В.Ульяновського, С.Кіржаєва¹ ця діяльність докладно реконструйована. Автори дають характеристику дослідження ними (установами) історії України – як в історико-хронологічному, так і в історико-регіональному напрямках. Процес становлення, функціонування і розвитку регіональних етнологічних центрів, а також комісій порайонного дослідження історії України відображено у книзі О.Гуржія і М.Парахіної².

Монографія Я.Верменич присвячена теоретико-методологічним проблемам історичної регіоналістики в Україні³. У цьому контексті великий розділ відведено висвітленню діяльності регіональних наукових шкіл і центрів, у тому числі Львівської і Київської шкіл М.Грушевського.

Безпосередню роботу Комісії історії Києва дослідила О.Апанович⁴, яка на основі маловідомих джерел, зокрема справ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, відтворила специфіку наукового процесу у цій Комісії. Змістовний і докладний аналіз документів Інституту рукопису НБУВ як джерела до вивчення діяльності комісій порайонного дослідження історії України здійснено Т.Папакіною⁵. Проблеми організації М.Грушевським історико-регіональних досліджень присвячена стаття Р.Пирога⁶.

Слід зазначити, що значна увага історико-регіональним дослідженням приділялася академічною наукою з перших днів існування Української академії наук. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історично-філологічного відділу УАН, у своїй записці від 10 серпня 1918 р. Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко пропонували утворити при кафедрі географії і етнографії України Постійну комісію для складання історико-географічного словника. «Беручи також на увагу, – відзначали вчені, – що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України... До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»⁷.

Створений ще у 1870-х рр. за участю В.Б.Антоновича гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо, при цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Оскільки за життя В.Б.Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список матеріалів для составлення историко-географического словаря»⁸.

Постійна комісія для видання історично-географічного словника була створена у структурі УАН у березні 1919 р. Незважаючи на те, що її очолив академік Д.І.Багалій, фактичним керівником комісії – директором із правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О.С.Грушевський, секретарем М.М.Ткаченко. Вона працювала у складі 1 штатного і 7 позаштатних співробітників⁹. Комісії були передані матеріали, які збиралися під керівництвом В.Б.Антоновича¹⁰.

Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями штатних і позаштатних працівників провела значну роботу з опрацювання матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти.

Підтвердженням того, що питання регіональної історії розглядалися як один із найпріоритетніших напрямків, стала також діяльність ряду комісій краєзнавства при ВУАН із мережею краєзнавчих осередків на місцях, які займалися регіональними дослідженнями. Найбільш плідною була діяльність Київської, Харківської, Одеської комісій краєзнавства.

Повернення в Україну М.Грушевського у березні 1924 р. внесло свіжий струмінь у діяльність істориків-регіоналістів. Зауважимо, що рішення про повернення приймалося вченим доволі тривалий час і далось досить нелегко. Але перемогло «прагнення провести масштабні наукові дослідження, неможливі без використання матеріалів українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити фундаментальну «Історію України-Руси»¹¹. Учений мріяв про можливість займатися виключно наукою без усякого втручання у політичні справи, «щоб повести далі «Велику історію» та нині розпочату «Історію літератури»¹². Після повернення М.Грушевський відновлює діяльність Історичної секції УАН у структурі ВУАН, очолює науково-дослідну кафедру історії України. Серед численних науково-дослідних комісій у складі Історичної секції з'явилися і комісії порайонного дослідження історії України.

На необхідності утворення порайонних комісій М.Грушевський наголошував у Доповідній записці історично-філологічному відділу та спільному зібранню ВУАН від 14 липня 1924 р. «При історичній секції назріла потреба утворення таких постійних комісій: Комісія Старого Києва – для систематичного дослідження його топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціально-економічної та культурної історії... для видання збірника «Старий Київ та його околиці: ... організація при тій же Історичній секції паралельної Комісії Старого Чернигова і Черниговщини для підготовки подібного ж збірника, координації занять по дослідженню сього важного історичного центра і його району... Таку ж постійну комісію вважаю потрібною для історії Запорозької Січі та її ліквідації. ... історія Запорозжя ніколи не розроблялася систематично, не мала ніколи свого організуючого центру і, очевидно, що такий центр для систематичного дослідження історичної топографії Запоріжжя, організації Січі, її економічної й колонізаційної діяльності, її земельного фонду та його експлуатації за часів Січі і після її знищення, у нинішніх умовах може організуватись при ВУАН»¹³.

Теоретичне обґрунтування необхідності регіональних досліджень учений виклав у статті «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла»¹⁴ та передмові до збірника «Полуднева Україна»¹⁵.

М.Грушевський наголошував на необхідності зосередити особливу увагу дослідників на різних актуальних питаннях історичної районізації. «Для пізнання загального соціального процесу – писав він, – треба вияснити «як у даних фізично-географічних умовах розвивалося в різних районах заселення, ... формувались економічні і культурні центри. ... Як великі колонізаційні хвилі ... захоплювали в свою орбіту той чи інший район, ... в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні... Була загальною роля даного ра-

йону активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, у тій чи іншій добі? Які були зміни в такому його становищі; від чого се залежало?»¹⁶.

Створені згідно з постановою Спільного зібрання ВУАН від 21 липня 1924 р. при Історичній секції, Комісія Києва і Правобережної України, Комісія Лівобережної України, Комісія Степової (Полудневої України), а також Комісія Західної України, створена у червні 1925 р., розпочали широку діяльність з історико-географічних, соціально-економічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень, таким чином, втілюючи в життя розроблену М.Грушевським програму «історичної районізації».

Головою комісій було призначено М.Грушевського. Вони мали керівника, секретаря, інколи одного-двох штатних співробітників. Наприклад, Комісія Західної України одержала штатних співробітників лише влітку 1926 р. Тоді ж – у чотирьох комісіях їх налічувалося лише шість¹⁷.

Робота в комісіях проводилася не тільки силами академічного осередку. Адже завдання полягало в тому, щоб «підіймати інтерес до сих питань на місцях, мобілізувати місцеві наукові сили, притягати до своєї праці, давати їм завдання й директиви»¹⁸. Членами, співробітниками і учасниками роботи комісій були вчені і краєзнавці-любители з Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Чернігова, Зиновіївська, Кам'янця, Ніжина, Ромен, Лубен, Прилук, Катеринослава, Мінська, Ленінграда, Львова, Праги¹⁹.

На місцях комісії спиралися на широкий загальний ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Для виявлення місцевих наукових сил і координації їх роботи з планами комісій було здійснено декілька експедицій. Першими наслідками цієї праці стали кілька рефератів, надісланих до Історичної секції і заслуханих на її засіданнях.

Найбільш плідною була діяльність комісії Києва і Правобережної України. Передусім, це пояснюється як значною кількістю місцевих співробітників, які активно включилися в її роботу, так і багатством наукового матеріалу, напрацьованого ще до створення комісії. (Спроби організації комісії робило раніше Українське наукове товариство). Члени комісії працювали у тісному контакті з міськими адміністративними органами і культурними осередками, надавали консультації з питань планування і районування Києва, працювали в комісії з перейменування вулиць. Завдячуючи діяльності Комісії, згодом були повернуті історичні назви Хрещатику (тоді вул. Воровського), Кудрявській, Межигірській та ін.²⁰ Комісія здійснювала активну пам'яткоохоронну роботу, порушувала питання про оголошення заповідником комплексу будівель Києво-Могилянської академії²¹, активно займалася підготовкою створення Київського муніципального музею історії Києва. У рамках комісії працювала група з вивчення й опису київського некрополя. Результати наукової діяльності співробітників комісії заслуховувались на її засіданнях. Доповідь на засіданні з наступним її обговоренням була своєрідною апробацією для подальшої публікації в наукових збірниках і часописах. Тільки за 1924–1929 рр. було заслухано більше 200 доповідей²².

Комісія Лівобережної України зосередила зусилля на поглибленому вивченні Чернігівщини і Новгород-Сіверщини. Особлива увага приділялася науковому опису археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова. Для більш плідного заглиблення у пласти історії була створена філія комісії – Комісія старого Чернігова і Чернігівщини, яка згуртувала навколо себе великий актив, ядро якого становили члени Чернігівського наукового товариства²³.

Члени комісії досліджували пам'ятки культури княжої доби, мистецтво XVII–XVIII ст., соціально-економічні і політичні відносини XVII–XVIII ст., а також громадське життя і революційний рух початку XX ст., вели активну по-

шукову роботу в українських і російських архівах. Починаючи з 1927 р., у тісному співробітництві з членами культурно-історичної комісії вони систематично брали участь у культурно-історичних і фольклорних розвідках, екскурсіях, експедиціях²⁴.

Комісія Південної (Полудневої) України основні зусилля спрямувала на заповнення прогалів у висвітленні історії Степової України та Запоріжжя, а також на докладне вивчення історії краю – не лише політичної, але й економічної, соціальної, культурної, літературної²⁵. Плани комісії, яка тільки у 1926 р. отримала першого штатного співробітника, були масштабними. Передбачалося систематичне вивчення території не тільки Степової України, але й усього Чорноморського узбережжя. Основна увага мала бути зосереджена на «Донецькому басейні, території Дніпрельстану (Порогів), Криму, Кавказького узбережжя, території над Прутом і Дунаєм»²⁶. Для подальшого зведення і систематизації дослідницьких матеріалів було створено чотири хронологічних сектори: палеолітичний, античної і середньовічної колонізації, історії Запорозької Січі, історії пізнішого заселення (новіший).

Плани комісії скорегував початок будівництва Дніпрогесу. Передусім постало питання обстеження територій, що мали попасти під забудову. 31 січня 1927 р. Президія Укрнауки ухвалила: «Утворити при ВУАН Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території і доручити їй... розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану»²⁷. До співпраці в комісії були запрошені: акад. М.Грушевський, проф. О.Грушевський, акад. А.Лобода та ін. Серед установ, залучених до роботи комісії, була також комісія Південної (Полудневої) України²⁸.

Згідно з розробленим планом досліджень, комісія Південної (Полудневої) України разом з іншими комісіями історичного профілю: Новішої історії України, Культурно-Історичною, Історичної Пісенності проводили описання й фотографування історичних місцевостей, збирання писемних і усних переказів і спогадів про культурні традиції, колонізаційні процеси, економічні, соціальні й побутові умови життя²⁹.

Доволі специфічною була діяльність Комісії Західної України. Основне завдання її полягало в налагодженні зв'язків і координації співпраці науковців Радянської України, Галичини, Закарпаття, Буковини. Мета її була сформульована наступним чином: «Під керівництвом ВУАН організувати тісний науковий і культурний зв'язок із Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по інший бік кордону»³⁰.

Починаючи з 1925 р., комісія плідно співпрацювала з членами НТШ у Львові і його головою академіком К.Студинським. Результатом їх спільних наукових зусиль стало видання двох спеціальних випусків «України» (1926 р. кн. 2, кн. 6), присвячених ювілеям М.Драгоманова і І.Франка.

1928 р. вийшов перший том «Матеріалів для культурної і громадської історії Західної України» з великою і надзвичайно цінною збіркою листування І.Франка і М.Драгоманова (347 листів)³¹. У 1930 р. вийшли друком, підготовлені К.Студинським «Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною»³².

Користуючись нагодою приїзду в Радянську Україну вчених із Західної України на різні наукові заходи – ювілеї, конференції тощо, комісія проводила засідання, на яких заслуховувала їх доповіді, що, безперечно, сприяло пошвавленню і зміцненню наукових і персональних зв'язків учених. Так, у травні 1927 р. на засіданнях комісії Західної України виступали: голова НТШ у Львові акад. К.Студинський «Про наукове життя на Західній Україні», директор Національного музею у Львові І.Свенціцький про галицьке

малярство XIV–XVI вв., ректор Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі проф. В. Сімович про становище українців Буковини³³.

За активної співпраці київських та львівських співробітників Історичної секції Комісії Західної України М. Грушевський розпочав підготовку «бібліографічного реєстру Західної України», який мав охоплювати широкий спектр наукових напрямів (усю гуманітарну галузь) і де планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, а рівночасно вміщувати критику й річні огляди. Фактично це було зародком всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук³⁴. Складання бібліографічного покажчика праць з економічної, соціальної, політичної історії, культури Галичини було доручено співробітникові комісії проф. В. Дорошенку, під керівництвом акад. К. Студинського, за сприяння якого ця література комплектувалася в історичних установах³⁵.

1927 р. Комісія Західної України за допомоги радника Празького повноважного представництва УСРР Н. Калюжного налагодила зв'язки з науковцями Закарпаття.

Головне завдання комісій порайонного дослідження історії України М. Грушевський бачив у виданні територіальних збірників. Проведена у вересні 1924 р. конференція, організована Президією ВУАН разом із Державним видавництвом України, затвердила запропонований ученим план видання серії порайонних збірників – з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Південної та Західної України тощо. Наступними, як планував М. Грушевський, мали бути постійні видання, які б детально вивчали менші територіальні регіони – землі. Зокрема, передбачалося правобережний збірник розбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський – на галицький і холмсько-підляський, полудневий – на Дніпровський Низ і Донбас і т. д.³⁶

Запропонований план був досить грандіозний, проте в силу різних причин Державне видавництво не змогло, як планувалося, здійснити видання по два збірники на рік. Не відмовилося воно тільки від друку Київського збірника.

Першим фундаментальним виданням Комісії Києва і Правобережної України був опублікований під егідою історичної секції збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (1926 р.). Він уміщує 17 нарисів 14 авторів із політичної й економічної історії та історії культури Києва. Збірник відкриває стаття М. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла», в якій учений чітко визначив цілі і завдання історичного районознавства, зосередивши увагу на видавничих планах і показавши ті труднощі і перешкоди, що від самого початку стали на шляху їх здійснення. Окресливши характер історичних умов, у яких розвивався Київ із прилеглими територіями, М. Грушевський чітко визначив місце «Київського вузла» як осередку складного переплетіння східних і західних впливів на культуру краю. До збірника також увійшли розвідки: П. Тутковського – про передісторичну природу краю, О. Андріяшева – з історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. В останній автор, базуючись на текстах літописів і актових книг, використавши велику кількість історичних джерел, вміщує нариси про міста і села Київської землі, уточнює дати їх заснування, окреслює територіальні межі, характер забудови, етнографічний склад населення. У статті В. Щербини йдеться про боротьбу Києва за автономію, починаючи з литовсько-польської доби і до російського поневолення України.

Збірник містить багато розвідок архітектурознавчого і мистецькознавчого характеру; зокрема, розвідка Ф. Ернста – «Київська архітектура XVII віку», «До історії Києво-Печерської фортеці», І. Моргилевського «Київська Софія в світлі нових спостережень», Д. Щербаківського – «Перший театральний будинок

в Києві і його садиба», І.Щітківського – про історію спорудження пам'ятників Т.Шевченку, і княгині Ользі. У статті Д.Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування» подано детальний опис втраченої будівлі міської ратуші, доповнено його планами 1695 р., 1800 р., 1806 р. із позначенням місця її розташування. Автор описує реліквії київського самоврядування (статуї Архангела Михаїла, яка знаходилася на фасаді ратуші, богині Феміди, київські міські гармати, хоругви, значки, печатки, цехові скриньки, монумент у пам'ять повернення Києву магдебурзького права). Цікавими статистичними даними насичені статті К.Лазаревської «Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку», С.Шамрая – «Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року», М.Боровського – «Національно-соціальні перегруповання населення м. Києва в пореволюційний період (1917–1923)».

Того ж 1926 р., з нагоди 50-річчя літературної і наукової діяльності В.І.Щербини, комісія історії Києва і Правобережної України та науководослідна кафедра історії України, дійсним членом якої він був, видала нові, неопубліковані студії з історії Києва В.І.Щербини³⁷. Збірка вміщує ґрунтовну бібліографію праць Володимира Івановича, вступну статтю про ювіляра академіка М.С.Грушевського; привітання від Української академії наук за підписом президента академіка В.Липського і неодмінного секретаря академіка А.Ю.Кримського; статті про творчий доробок і громадську діяльність В.І.Щербини, написані його аспірантами.

Нові студії В.І.Щербини з історії Києва складають 13 наукових статей з історії міста XVII – поч. XX ст. У нарисах з історії Києва (1654–1914 рр.) автор поділяє історію міста за часів перебування під російською владою на 5 періодів: 1. Київ у другій половині XVII ст.; 2. Київ у XVIII ст.; 3. Київ у першій чверті XIX ст.; 4. Київ у другій чверті XIX ст.; 5. Київ у другій половині XIX та на початку XX ст., окреслює характерні риси цих періодів. У висновках автор звертає увагу на те, що цей поділ є досить умовним, адже в кожному із зазначених періодів є риси, притаманні решткам попереднього і початку наступного³⁸.

У нарисі «Давні плани міста Києва (1638–1837 рр.)»³⁹, зупиняючись на характеристиці вже відомих надрукованих планів 1638, 1695, 1745, 1787 рр., В.І.Щербина детально описує знайдені ним в архівах плани. Це план 1787 р. (доповнює вже згаданий план цього ж року)⁴⁰, два плани 1803 р.: Печерська частина Києва та старий Київ і Поділ. Вони досить великого масштабу, із назвами головних вулиць. У Печерській частині міста навіть позначені межі будівель і садіб. Уміщено також недатований план Подолу, на якому зазначені нові вулиці та будинки в частині, яка не постраждала під час пожежі 1811 р. Цікавим є план нової відбудови міста у 1837 р., на якому позначені колишні і нинішні назви вулиць.

У нарисі «Головні будівлі Печерської лаври»⁴¹, за матеріалами Лаврського архіву, подано її опис до пожежі 1718 р. із планом і фотографією, відбудову великої церкви, монастиря та побудову Лаврської дзвіниці. Автор встановив прізвище майстрів, учасників відновлювальних робіт, які проводилися на кошти монастиря і пожертв приватних осіб при енергійній підтримці Лаврського собору і архимандритів. Інші статті цього збірника присвячені історії та походженню назв: Шулявщина (або Шулявка), вулиць Рейтерської і Стрілецької, історії жіночої освіти у Києві тощо.

Окрім вище згаданих статей і нарисів, вийшло друком кілька інших праць В.І.Щербини, присвячених різним ученим-дослідникам Правобережної України і Києва: В.Б.Антоновичу, Я.Шульгину, І.М.Каманіну. У 1930 р. вийшла його стаття про Л.П.Добровольського⁴².

Наступним збірником, який із великими труднощами видала Історична секція, був «Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали»

(1928). За задумом упорядників, він «присвячений історичному супернику старого Києва – Чернігову, і тій території, що навколо його групувалася – північній частині Українського Лівобережжя: поріччям Десни, Снови, Убеди, Сойму і Остра, – пам'яткам їх культурного, мистецького і політичного життя, ілюстраціям соціально-економічного, культурного й політичного процесу, що протікав тут і впливав на концентрацію її території»⁴³.

У збірнику побачили світ дві праці М.Грушевського – перша містить аналіз техніки палеолітичної доби за сенсаційними знахідками Мізинського селища, у другій – «Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань)» – учений аналізує роль міграцій із півночі на південь в українській історії. «Від Чернігова, – писав він, життя пішло на південь, залишивши на українській півночі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища». Учений упевнений: «щоб підняти розвій українського життя – побуту, матеріальної й інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв'язку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків комор українського життя. Тут поховані секрети старої України і зародки нової»⁴⁴. Привертає увагу багатий науковий матеріал про мистецтво палеолітичної, неолітичної і енеолітичної доби, описи виробів із бронзи, срібла, емалі, дослідження золотарської техніки. Архітектурним пам'яткам присвячені статті І.Моргилевського: «Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові», «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками». Соціальні відносини XVI–XVIII ст. представлені студіями О.Грушевського, М.Петровського, А.Єршова, В.Дубровського. М.Грушевський надзвичайно високо оцінював цей збірник. Він писав «Цей великий і гарновиданий, розкішно ілюстрований збірник, можна без перебільшень сказати, становить епоху у висвітленні минувшини Північного Лівобережжя»⁴⁵.

Підготовка збірника значно активізувала роботу в містах Лівобережжя. Своєрідні філії комісії виникли в Полтаві, Конотопі, Червонограді, Острі. Найбільш активною була діяльність Прилуцької комісії, яка за ініціативою В.Маслова почала складати географічний словник місцевості. У Чернігові почали працювати бригада матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН з вивчення Полісся, а також комісія для обстеження пам'яток Чернігова – Успенської церкви, Мазепиноного будинку тощо⁴⁶.

Упродовж кількох років комісія працювала над Провідником по Києву⁴⁷. У її планах ще з 1926 р. була передбачена підготовка нової наукової синтетичної праці про Київ. Із цією метою була створена підкомісія для вироблення проекту плану провідника у складі М.Грушевського, М.Василенка, В.Щербини⁴⁸. Але внаслідок різних причин, головним чином, через перешкоди фінансового характеру, Провідник був надрукований лише 1930 р.

Відкриває видання опис географічного розташування Києва. Наступні нариси знайомлять читача з історією, починаючи із заселення місцевості, виникнення міста й до 1917 р. Основна частина видання це, власне, путівник по головних вулицях Києва з описом історичних місць, споруд і пам'яток. Він охоплює як основну частину міста – вулицю Воровського (Хрещатик) із прилеглими районами, так і колишні його околиці: Куренівку, Шулявку, Пріорку, Деміївку, Звіринець. Окрема частина окреслює місцевості навколо Києва: Старосілля, Вишгород, Межигір'я, Пущу-Водицю, Святошино, Голосієво, Китаєво, Феофанію, Кончу-Заспу, Дарницю. Завершує путівник великий довідковий розділ. Без сумніву, це видання було значним досягненням у розвитку киевознавства. Воно й досі залишається вагомим джерелом для дослідників, екскурсоловів і пересічних громадян, які цікавляться історією міста.

Сумна доля спіткала збірник «Полуднева Україна». Згідно з науковими планами історичної секції, робота над ним розпочалася ще 1924 р., про що з Держвидавком була підписана відповідна угода. Після того, як збірник виклю-

чили з видавничих планів внаслідок фінансових труднощів, було прийняте рішення друкувати його коштом Академії⁴⁹. Відомо, що навесні 1931 р. збірник був набраний у друкарні ВУАН. Але внаслідок подій 1929–1930 рр.: арештів і репресій проти науковців, розпочатої реорганізації Академії і ліквідації очолюваних М.Грушевським наукових структур, весь його наклад було знищено. За спогадами Н.Полонської-Василенко, це був товстий том, на зразок Київського та Чернігівського збірників. Він містив статті П.Тутковського про географічні та геологічні умови Полудневої України, досліді з археології – С.Дложевського та М.Макаренка. Колонізаційним процесам були присвячені статті Б.Варнеке, В.Пархоменка, Є.Загоровського. Полуднева Україна часів козаччини змальована в нарисі І.Крип'якевича. Освіту і культуру репрезентував М.Грушевський⁵⁰.

Дослідник діяльності порайонних комісій Т.Папакіна після ґрунтовного опрацювання архівних джерел стверджує, що, за документами фонду Х НБУВ. ІР., збірник «Полуднева Україна» можна реконструювати майже повністю⁵¹.

Загалом, джерела до вивчення діяльності комісій порайонного дослідження історії України зосереджені в матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського, переважно у фондах І і Х. У фонді І зберігаються протоколи Спільного зібрання ВУАН, доповідні записки та «осібні гадки» М.Грушевського, які стосуються обґрунтування необхідності організації комісій.

Серед документів фонду Х найбільшу джерельну базу складають ті, що були створені безпосередньо в комісіях, а також документи інших структур, які містять відомості про комісії. Це, передусім, документи Історичної секції, при якій діяли порайонні комісії, а також справи комісій, з якими вони співпрацювали – Постійної комісії історично-географічного словника, Археографічної комісії, Софійської комісії та інших.

Інформацію про доцільність, час і завдання створення комісій знаходимо в матеріалах і протоколах Спільного зібрання (Ф.1. – Спр.26307–26308).

У складі фонду Х зосереджені протоколи засідань і виробничих нарад (Спр.4309–4388), списки наукових співробітників, керівників, штатних і позаштатних членів комісій (Спр.4195, 4235, 4632), кошториси (Спр.4182).

Привертають увагу видавничі і тематичні плани з пояснювальними записками (Спр.4063–4099, 4183–4190, 4193, 4433–4460, 4623–4631).

Серед документів знаходимо списки виступів і доповідей, зачитаних на засіданнях порайонних комісій, а також виданих і підготовлених до друку праць (Спр.3925–4001, 4175, 4392).

Фонди зберігають рукописи статей співробітників і членів комісій, що мали ввійти до порайонних збірників чи інших академічних видань історичного циклу (Спр.4209–4212, 4287, 4461–4464, 4468–4469).

Певний інтерес становлять матеріали до вже згадуваного збірника «Полуднева Україна». Передусім збереглася вступна стаття до збірника, написана М.Грушевським (Спр.4485)⁵², варіанти його змісту (Спр. 2235, 3998, 15295), а також велика кількість рукописів статей, що увійшли до збірника (Спр.4486, 15285–15294, 15296–15299), а також і тих, що внаслідок різних причин залишилися поза друком (Спр.15301–15302, 15316–15317).

Становлять цінність звіти Комісій, в яких міститься інформація про їх діяльність із початку організації і до закриття, накреслені плани, підведені підсумки основних напрямів дослідницької й видавничої діяльності (Спр.3995–4001, 4234–4286, 4394–4432, 4494–4551, 4622–4634).

Великий обсяг архівних матеріалів складають документи Історичної секції та інших історичних установ, в яких міститься інформація щодо порайонних комісій. Це протоколи засідань Бюро історичної секції і витяги з них, плани і

звіти про роботу, особисті плани і звіти співробітників, тематичні, перспективні і видавничі плани, листування. Серед матеріалів знаходимо автографи і тексти наукових праць (Спр.2235, 2303, 2373–2483, 2780–2782).

Запропонований перелік архівних справ, досить неповний і має переважно загальний характер. Незалежно від того, що матеріали, які нас цікавлять, зосереджені в фонді Х і частково в І, процес їх вивчення доволі складний. Здебільшого одна справа містить декілька одиниць зберігання і в її назві неможливо охопити зміст усіх документів. Таким чином, матеріали фонду потребують подальшого уважного і досконалого вивчення.

Аналізуючи діяльність Комісій порайонного дослідження історії України, бачимо, що робота в них проводилася в трьох напрямках: науково-дослідному, експедиційному (експедиційному) і видавничому.

На жаль, розроблена М.Грушевським, грандіозна програма «історичної районізації» із запланованим виданням серії регіональних збірників, була втілена лише частково. Внаслідок недостатнього фінансування, недоукомплектації штатів, зміни видавничих планів Держвидавком, вдалося видрукувати лише кілька збірників. У них простежується відсутність чітко визначеної структури, наукового аналізу, не витримане як хронологічне, так і тематичне співвідношення вміщених матеріалів.

Але накопичення значного фактичного матеріалу пробуджувало інтерес до територіальних досліджень. Як зазначає І.Гирич, «йшлося не про звичайну краєзнавчу науку, а про академічну науку на місцях, про творення малих УАН у старих науково-освітніх містах Чернігові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Харкові, Кам'янці-Подільському»⁵³.

Внаслідок розгрому історичних установ М.Грушевського, вивчення України в «горизонтальному вимірі» зупинилося майже на чотири десятиріччя.

¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і АКАДЕМІА. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993.

² Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. – К., 2004.

³ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

⁴ Апанович Е.М. Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. науч. тр. – К., 1984.

⁵ Папакіна Т. Документальна спадщина комісій порайонного дослідження історії України Всеукраїнської Академії наук (1924–1932 рр.) / Наукові праці національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Випуск 7. – К., 2001; *Ії ж.* Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932 рр.) / Архівознавство, археологія, джерелознавство. – Випуск третій: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001; *Ії ж.* З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник «Полуднева Україна». – Архіви України. – 2001. – №6.

⁶ Пиріг Р. Організація академіком М.С.Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.52–56.

⁷ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С.119.

⁸ Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Т.1. – С.VIII–IX.

⁹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С.32.

¹⁰ Історія Академії наук України... – С.201.

¹¹ Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.76.

- ¹² Цит. за: Рубльов О.С. Михайло Грушевський. Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.52.
- ¹³ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.26307. – Арк.6–8.
- ¹⁴ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.1–24.
- ¹⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4485. – Арк.1–18 (опубл.: Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.296–313).
- ¹⁶ Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.296–297.
- ¹⁷ Звідомлення Української академії наук у Києві за 1926 р. – К., 1927.
- ¹⁸ Хроніка // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.174.
- ¹⁹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.186.
- ²⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4290–4297.
- ²¹ Там само. – Спр.4235.
- ²² Апанович Е.М. Указ. соч. – С.164.
- ²³ Верменич Я.В. Указ. праця. – С.273.
- ²⁴ Див.: Звідомлення Культурно-історичної комісії // Україна. – 1927. – Кн.3.
- ²⁵ Верменич Я.В. Указ. праця. – С.270.
- ²⁶ Хроніка. Комісія Полудневої України // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.179.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.561. – Арк.29.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф.10. – Спр.13940. – Арк.27.
- ²⁹ Хроніка // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.180.
- ³⁰ ІР НБУВ. – Ф.10. – Спр.4611. – Арк.1.
- ³¹ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – Т.1: Листування І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів наукового товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові. – К., 1928.
- ³² Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Х.; К., 1931.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф.10. – Спр.18067. – Арк.1–2.
- ³⁴ Цит. за: Рубльов О.С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: Відвідини УСРР Львівськими істориками М.Кордубою та І.Крип'якевичем // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.14. – К., 2001. – С.329.
- ³⁵ Хроніка // Україна. – 1929. – Кн.36. – С.169.
- ³⁶ Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.298.
- ³⁷ Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. Укр. ак. наук в пошану 50-ліття його літературно-наукової діяльності. – К., 1926.
- ³⁸ Там само. – С.1–44.
- ³⁹ Там само. – С.45–57.
- ⁴⁰ Старі плани Києва та Київщини // Україна. – 1926. – Кн.2–3.
- ⁴¹ Там само. – С.67–107.
- ⁴² Щербина Л. Л.П.Добровольський, як знавець Києва й Київщини // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Зб.1. – К., 1930.
- ⁴³ Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.V.
- ⁴⁴ Там само. – С.117.
- ⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.18625.
- ⁴⁶ Верменич Я. Указ. праця. – С.274.
- ⁴⁷ Київ. Провідник. – К., 1930.
- ⁴⁸ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та правобережжя при ВУАН (1924–1932 рр.). – С.340.
- ⁴⁹ Хроніка // Україна. – 1928. – №4. – С.169.
- ⁵⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.195–196.
- ⁵¹ Докл. див.: Папакіна Т.П. З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – №6. – 2001.
- ⁵² Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.296–313.

⁵³ *Гурич І.* Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть. – 2001. – №2. – С.25.

The article is dedicated to explanation of the activity of Ukrainian history research commissions in regions, created by M.Hrushevs'kyi for studying of Ukrainian history in regional aspect. The author analyses a wide program of historic and geographic, regional ethnography and art criticism studies completed by commissions, gives detailed characteristics of their archival heritage.

***

А.О.Гурбик*

РАДНОТСЬКИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1656–1657 рр.)

Статтю присвячено недостатньо дослідженим військово-політичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли внаслідок зміни геополітичної ситуації в Європі Україна скорегувала свої зовнішньополітичні пріоритети й енергійно долучилася до формування Раднотської коаліції. Активна участь гетьманської столиці – Чигирин в європейських дипломатичних процесах сприяла формуванню нового військово-політичного альянсу для продовження війни проти Речі Посполитої. Висвітлюються передумови, основні етапи та наслідки цієї і на сьогодні маловідомої війни в один із найдраматичніших періодів української історії 350-літньої давнини.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених різноманітним аспектам Національно-визвольної війни середини XVII ст., досить актуальною залишається потреба подальшого копіткого вивчення не лише історії міжнародних відносин України загалом, але й вироблення та реалізації українським керівництвом зовнішньополітичних пріоритетів у постперейславський (після 1654 р.) період. Насамперед це зумовлено об'єктивним станом історіографії. Поскілки до початку 90-х рр. минулого століття українська історична наука у даній проблематиці базувалася на концептуальних засадах радянської історіографії, вироблених ще в 50-ті рр., які, попри інші вади, не обґрунтовано обмежували 1654 роком хронологічні рамки Визвольної війни українського народу. А тому в перші роки незалежності України дослідники справедливо зазначали, що «з поля зору вітчизняної історіографії... повністю випадала політична історія України після 1654 р.», і на той час не було «опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.»¹

За сучасних умов становлення й розвитку новітньої вітчизняної історіографії, коли вже практично ніхто з фахівців не обмежує Визвольну війну рамками Переяславської ради, зроблено значний крок як у переосмисленні теоретичних проблем Визвольної війни, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. В останні півтора десятиліття вийшло чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних

* *Гурбик Андрій Олександрович* – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.